Кам'яної могили, розташованої на території Запорізької області[20].

Науковий доробок Є.Я.Рудинської теоретичний та практичний досвід музейної роботи потребують поглибленого дослідження й аналізу. Її ім'я займає достойне місце в історії науки і культури нашої країни.

М. Фельбаба

«УРЕ - ТО НАША ПРОЛЕТАРСЬКА ЗБРОЯ»: М.СКРИПНИК ТА РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ПРОЕКТ

Як відомо, енциклопедія — це наукове або науково-популярне видання, яке містить найважливішу інформацію з усіх (універсальна) або окремих (галузева енциклопедія) ділянок людського знання та практичної діяльності. Енциклопедія відображає рівень науки і культури, світобачення епохи, певної держави [1].

Першими виданнями енциклопедичного типу в Україні були рукописні словники незрозумілих слів — так звані *азбуковники.* 1627 р. у Києві письменник і друкар Памво Беринда випустив перший в Україні та загалом у Східній Європі друкований азбуковник *«Лексіконъ славенороссскій и именъ тлъкованіє»*, який містив приблизно 7000 слів — загальних та власних назв переважно тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням їх українською літературною мовою початку XVII ст.

У 1839-1840 рр. у Києві побачила світ двотомна *«Энциклопедия законоведения»* К. Неволіна. У 1910-1912 рр. Харківське товариство поширення в народі грамотності видало *«Народную энциклопедию научных и прикладных знаний»* (т. 1-14), кожний том котрої містив відомості з певної галузі знань.

Першим енциклопедичним виданням про Україну був науково-популярний довідник *«Украинский народ в его*

---

[20] Кам'яна могила. Запорізька область. Альбом-путівник. /Автор тексту і упорядник Є.Я.Рудинська/. - К.,1967. - С. 57.

[1] *Українська Літературна Енциклопедія*: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. - К., 1990. - Т. 2. - С. 151.

прошлом и настоящем» (т. 1-2, за редакцією Ф.Волкова, М.Грушевського, А. Кримського та ін.), випущений 1914–1916 рр. у Петербурзі видавничим товариством «Общественная польза». У зв'язку з Першою світовою війною і черговим наступом царату на українство із підготовлених рукописів 3-го та 4-го томів видання були опубліковані лише окремі розділи).

Проте найбільш популярною енциклопедією дореволюційного періоду був *«Енциклопедичний словник»* видання Брокгауза і Єфрона (1890-1907). Вийшло 82 книги і 4 додаткових томи. Його друге видання під назвою *«Новий енциклопедичний словник»* припинилося 1916 р. на 29 томі. Насиченим великим різноманітним матеріалом був *«Енциклопедичний словник Гранат»* (його сьоме видання у 58 томах виходило в 1910-1948 рр.).

Прагненням залишити свій слід в історії енциклопедичної справи, зміцнити власне становище у соціогуманітарній сфері позначені вже перші кроки більшовицького владарювання на теренах колишньої імперії Романових. Нова адміністрація приділяла пильну увагу питанням підготовки *«справді наукових, що відображають передовий революційний світогляд робітничого класу і пройнятих духом войовничої більшовицької партійності»* енциклопедичних видань.

У 1925 р. за постановою ЦВК СРСР було створено акціонерне товариство «Советская Энциклопедия». І вже у 1928-1931 рр. побачила світ десятитомна *«Малая Советская Энциклопедия»* (друге її видання в 11 томах надруковане у 1933-1947 рр.). Перша 65-томна *«Большая Советская Энциклопедия»* («БСЭ») видавалася упродовж 1925-1947 рр.

За прикладом росіян сказати власне слово в енциклопедичній галузі прагнуло й керівництво УСРР. 19 жовтня 1927 р. секретаріат ЦК КП(б)У визнав за доцільне обговорити справу «видання Української Радянської Енциклопедії на політбюро ЦК, доручивши підготовку цього питання т. Хвилі»[2].

Після попереднього вивчення й обговорення проблеми політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 26 жовтня 1927 р.

---

[2] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 84, арк. 142.

ухвалило: *«а) Визнати за необхідне приступити до видання Української Радянської Енциклопедії; б) для детальної розробки всіх питань, що зв'язані з виданням енциклопедії, утворити комісію в складі тт. Скрипника (голова), Затонського, Попова М., Хвилі, Шліхтера, Гопнер з тим, аби постанову уряду про видання Української Радянської Енциклопедії було опубліковано до Х роковин існування УСРР»*[3].

Це рішення політбюро було розвинуте на Х з'їзді КП(б)У (Харків, 20-29 листопада 1927 р.). У резолюції з'їзду «Про завдання культурного будівництва на Україні», зокрема, наголошувалося: *«Зростання української культури за роки існування Радянської влади висуває вже потребу поставити велике наукове завдання - видати* ***велику радянську українську енциклопедію****.*

З'їзд доручає Центральному Комітетові розробити це питання» (виділення наше. - *М. Ф.*) [4].

Хоча в рішенні з'їзду йшлося про «Велику Радянську Українську Енциклопедію», невдовзі вирішили обмежитися виданням менших масштабів – «Українською Радянською Енциклопедією», що відповідало тогочасним взаєминам двох столиць - Москва - Харків (союзний центр - республіканська периферія (провінція).

Актуальне восени 1927 р. питання про видання власної республіканської енциклопедії відтак на певний час відходить у тінь: на часі більш нагальні справи — внутріпартійна боротьба, розкол у Компартії Західної України, сталінська форсована колективізація, стрибок у «надіндустріалізацію». Розв'язувати подібні завдання і водночас готувати енциклопедичні томи могла у той час лише Москва, маючи приборкану «стару» й виплекану «нову» інтелігенцію. Для цих генерацій людей розумової праці енциклопедичні видання були справою звичною, продовженням чогось добре і давно знайомого – нав'язуванням обірваної російської традиції [5].

---

[3] Там же. — Ф. 1, оп. 6, спр. 122, арк. 60[6].

[4] Цит. за: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. - К., 1958. - С. 403.

[5] Подібна думка, принаймні у дещо завульованій формі, висловлювалася й у редакційній статті першого числа друкованого

Інша справа в Україні, де «стара» інтелігенція віддавала перевагу національним цінностям, а «нова» (на кшталт М. Хвильового) виявляла виразні «націоналістичні» (націонал-комуністичні) тенденції. «Автокефально-вуанівська» любов до «неньки-України» була властива широким колам вітчизняної наукової, вузівської та культурно-освітньої інтелігенції. Лише в середині 1929 р. владним структурам вдалося покінчити з академічним автономізмом і опанувати ВУАН, одночасно розгорнувши підготовку першого гучного процесу над українською інтелігенцією – так званої справи «Спілки Визволення України» [6].

органу «УРЕ», а саме: «Труднощі створити плян, за яким будувати маємо УРЕ, виникають передусім з того, що нам, на Україні, бракує будь-якого досвіду творення енциклопедії. Не говорячи вже про Захід, де є надзвичайно багатий многовіковий досвід складання енциклопедій різних напрямів, призначень та обсягів, ***навіть Росія, стара царська Росія, мала за собою чи не столітню історію видавання енциклопедій***» (виділення наше. - *М.Ф.*). І далі, аби згладити цей пасаж, щоб не сприймався він як закид, мовляв, на адресу «старшого брата», оголошувалася ритуальна подяка панівному режиму й правлячій партії, які нібито уможливили реалізацію самої, давно вже виплеканої, ідеї української енциклопедії: *«Але Україна дістала змогу заходитися коло своєї енциклопедії, першої взагалі української енциклопедії, тільки тепер, тільки в умовах бурхливого й пишного розквіту української культури, національної формою і соціялістичної, пролетарської своїм змістом, розквіту, що його дала Велика Жовтнева Революція й переможна диктатура пролетаріяту за проводом Комуністичної партії»* (*Завдання бюлетеню*: [Редакційна]' // Бюлетень УРЕ. - 1931. - № 1. - Квітень. - Ст. 1-2).

Цілком очевидно, що згадка у статті про «УРЕ» як *«першу взагалі українську енциклопедію»* суперечила реаліям життя та й матеріалам самого «Бюлетеня УРЕ», де (щоправда, в рубриці «Інші енциклопедії») таки згадується вже видана на той час львівська *«Українська загальна енциклопедія. Книга знання»* із суто радянським «ідеологічним» застереженням, що остання, мовляв, не подає «в потрібнім для нас обсязі» «номенклятури з *україніки*» (*Н[аконечн]ий М.* Укладання номенклятурного реєстру // Бюлетень УРЕ. - 1931. - № 1. - Квітень. - Ст. 37).

[6] Див. докладніше: *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). - К., 1993. - С. 73-89 (розділ

Тільки подолавши згадані «перешкоди», можна було й повернутися до питання про видання «УРЕ». До цього «підганяла» відділена від УСРР державним кордоном Західна Україна, де власними силами (переважно зусиллями вчених Наукового товариства ім. Шевченка у Львові) вирішувалася енциклопедична справа, з якою зволікали у Харкові.

В 1930-1935 рр. у Львові за редакцією І. Раковського було видано тритомну *«Українську Загальну Енциклопедію»* («УЗЕ»). У зверненні до читачів, вміщеному в її першому томі, редакційна колегія наголошувала: *«Невпинний розвиток людської культури постійно збільшує людське знання, яке вже давно поширилося до таких розмірів, що його не в силі охопити ніяка людина [...]. Та чим людина культурніша, тим більше цікавиться різноманітними проявами життя, тим сильніше відчуває потребу їх розуміти. Заспокоїти цю потребу було віддавна завданням підручних книг знання, де кожний міг знайти необхідні факти та пояснення різних явищ [...]. Такі книги знання - енцикльопедії - поширені від віків серед великих культурних народів - тільки ми досі не могли спромогтися на такий твір.*

Отся перша Українська Загальна Енцикльопедія має на меті в 3-х томах дати якомога більшу кількість назв (гасел), що містили б найконечніші відомості про видатних діячів - історичних і сучасних, про важливіші дати, події й місцевості й таке ін. та пояснювали би досягнення в усіх ділянках людського знання. Вона складена на зразок кращих чужих енцикльопедій і використала їх методи та джерела».

Ніби полемізуючи з тогочасними радянськими публікаціями, яким була притаманна комуністична заангажованість, редколегія підкреслювала позапартійність власної позиції: *«Енцикльопедія призначена для всіх, а не для одної суспільної кляси, партії або гуртка, повинна подавати всі відомості по змозі безсторонньо, без ніякої оцінки та особистого освітлення. Таку об'єктивність, сподіваємося, знайде в цьому творі кожний безсторонній читач».*

«Падіння «бастіону»); *Справа «Спілки визволення України»*: невідомі документи і факти / Упоряд. В.І.Пристайко, Ю.І.Шаповал. - К., 1995. - 448 с.; та ін.

Як закид на власну адресу, очевидно, розглядав урядовий Харків і таке місце із вступу до першого тому «УЗЕ»: *«Видання Енцикльопедії зв'язане з великими коштами; в інших культурних народів таке діло беруть на себе державні установи або великі засібні накладні. У нас таке видання взяв на себе невеличкий гурток людей, що жертвували все своє майно для здійснення культурної ідеї»* [7].

Отже, на нашу думку, саме підготовка «УЗЕ» і поява 1930 р. її першого тому стали каталізатором, який активізував заходи партійно-державного керівництва УСРР щодо видання «Української Радянської Енциклопедії». Оцінки ж львівського видання радянським держапаратом були відверто негативними і засадничо несправедливими - на кшталт: *«Видана 1930-1935 рр. [...] так звана «Українська загальна енциклопедія» в 3-х т. написана з позицій українського буржуазного націоналізму і ні за своїм науковим рівнем, ні за своїм обсягом не є енциклопедичним виданням. Та й поданий у цьому виданні матеріал стосується здебільшого відторгнутих тоді західних областей України»* [8].

1 березня 1930 р. відбулося засідання Комісії ЦК КП(б)У в справі видання «Української Радянської Енциклопедії», на якому було визначено склад загальної редколегії видання, а питання про головного редактора УРЕ мало вирішувати політбюро ЦК. Тоді ж визначили структуру та редколегію відділів видання. Водночас А. Річицькому було доручено *«намітити склад пайовиків акційного видавничого товариства УРЕ, статут та розмір паїв»* [9]. 18 березня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши «питання, що зв'язані з виданням Української Радянської Енциклопедії», ухвалило: *«а) Затвердити редакційну колегію в складі тт. Косіора, Любченка, Скрипника, Затонського, Чубаря, Шліхтера, Хвилі, Річицького, Якіра, Порайка; б) головним редактором*

---

[7] *Вступне слово* // Українська Загальна Енцикльопедія: Книга знання в 3-х т. / Під гол. редакцією І.Раковського. — Львів; Станіславів; Коломия, [б. р.]. - Т. І: *А-Ж*. - С. І-ІІ.

[8] *Енциклопедія* // УРЕ. - К., 1961. - Т. 4. - С. 506.

[9] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 188, арк. 31-32.

затвердити тов. Скритника; в) доручити РНК видання Енциклопедії оформити в радянському порядкові» [10].

Розпочався й процес «оформлення в радянському порядкові» видання енциклопедії. 18 травня 1930 р. відбулося засідання підготовчої комісії РНК УСРР, яка ухвалила: *«1) Визнати за потрібне організувати видання Української Радянської Енциклопедії на пропонованих від НКОсвіти УСРР засадах, для чого утворити у віданні НКОсвіти УСРР Акційне товариство, до складу якого мають увійти державні установи та підприємства, а також громадські та кооперативні організації; 2) фундаторами товариства «Українська Радянська Енцикльопедія» мають бути: НКОсвіти, ВРНГ, НКЗемсправ УСРР, ВУАН і ДВУ; 3)статутовий капітал товариства встановити в сумі 300 тис. крб.; 4) запропонувати всім наркоматам УСРР та іншим центральним установам передбачити в своїх бюджетах потрібні суми на придбання акцій товариства; 5)запропонувати НКФінансів УСРР відпустити на підготовчі роботи до видання Української Радянської Енциклопедії з резервового фонду РНК УСРР поточного бюджетового року 10 тис. крб. [...]. Доручити НКОсвіти УСРР в терміновому порядкові затвердити статут Акційного товариства «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ) і перевести всі потрібні для цього підготовчі роботи»* [11].

7 вересня 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання про змішане Акціонерне товариство УРЕ. Його фундаторами визначили Наркомос, Наркомзем, Наркомторг, Наркомпоштель УСРР, ВРНГ УСРР, ВУАН, ДВОУ, ВУРПС, Вукопромвиробспілку, Держстрах. За товариством закріплювалося колишнє приміщення Юрвидаву [12]. Невдовзі до складу акціонерів УРЕ ввійшли РНК УСРР та окремі республіканські наркомати - охорони здоров'я, постачання, праці, фінансів, юстиції, Держплан УСРР, Уповнаркомшляхів та Укрбудоб'єднання [13].

---

[10] Там же. — Спр. 184, арк. 49.

[11] ЦДАВО України. — Ф. 177, оп. 1, спр. 1562, арк. 140-140 зв.

[12] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 142, арк. 61.

[13] Бюлетень УРЕ. - 1931. - № 1. - Квітень. - Ст. 45-46.

За першим видавничим планом, УРЕ мали видати обсягом 40 томів по 60 авторських аркушів у кожному. Вихід першого тому планувався у травні 1932 р., останнього – наприкінці 1938 р.

Перша спроба підготовки «Української Радянської Енциклопедії» традиційно пов'язана з її головним редактором, тодішнім наркомом освіти республіки М.Скрипником. Менш відомо, що Микола Олексійович, вкрай завантажений державною роботою та громадсько-політичною діяльністю, неодноразово, принаймні спочатку, відмовлявся від керівництва цим проектом, майбутнє якого йому видавалося туманним.

Так, 11 жовтня 1930 р. у листі до політбюро ЦК КП(б)У він акцентував увагу на нагальних потребах розгортання роботи над підготовкою УРЕ, особливо виокремлюючи при цьому проблеми її кадрового забезпечення: «Три роки тому ЦК КП(б)У виніс принципову постанову про потребу видання Української Радянської Енциклопедії, а в цьому році, винісши постанову про затвердження редакційної Колегії і призначення Голови Правління, виніс постанову про те, щоб негайно приступити до підготовки роботи та видання [...]. Черговим питанням УРЕ, що від нього залежить вся дальша робота, є підбір постійних робітників редакції УРЕ та редакторів, наукового секретаря і співробітників по всіх відділах. Без цього не можна публікувати про відкриття роботи УРЕ, про підписку тощо, так і взагалі без постійних робітників не можна почати і вести роботу». Проте завершувався лист М.Скрипника доволі несподіваним пасажем: *«Щодо мене, я, зрозуміло, був би лише вдячний, коли б Політбюро ЦК КП(б)У звільнило мене від цих обов'язків»* [14] (тобто посади головного редактора УРЕ. - *М. Ф.*).

Важко сказати, наскільки була ця резигнація серйозною й чи не була вона суто «етикетальною» (особисто ми схиляємося до останньої точки зору), але постскриптум до листа зайвий раз свідчить, що автор занадто далекий від позиції *«desinteresse»*, тобто стороннього спостерігача: «Після написання цього листа я одержав протокол засідання

---

[14] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 195, арк. 176-176 зв.

Секретаріяту ЦВК СРСР від 6.IX 1930 р., де ухвалено: *"В ознаку 10-тиріччя організації ЗСФРР видавати енциклопедію закавказьких народів на мовах: грузинській, армянській, тюркській з асигнуванням на це з коштів СРСР 5.000.000 карб. на протязі 5-ти років і з відпуском в 30/31 році на підготовчу роботу в справі видання 100.000 карб."*»[15]. Очевидно, що наркома непокоїла та обставина, що в «енциклопедичному змаганні» УСРР обійдуть (і вже обійшли) не лише «брати-росіяни» [16] чи «уярмлені галичани», але невдовзі навіть представники кавказьких народів...

23 листопада 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши «прохання тов. Скрипника про звільнення його від обов'язків головного редактора УРЕ», відхилило це клопотання наркома [17]. Очевидно, особливих претензій до своїх колег з цього приводу Микола Олексійович не мав. А вже 4 грудня 1930 р. М.Скрипник виступив на засіданні редбюро УРЕ із «знаковою» промовою – *«УРЕ – то наша пролетарська зброя»*.

У виступі, цілком очевидно, було віддано данину панівній комуністичній ідеології: «Це буде перша українська, перша велика і перша радянська енциклопедія. Треба зробити цю енциклопедію знаряддям обслуговування цілої культури нашої, зробити її бойовою марксистською зброєю в усіх галузях [...]. Передусім треба підкреслити бойовий характер енциклопедії [...]. Треба підкреслити марксистсько-ленінський характер, що його повинна мати енциклопедія» [18].

---

[15] Там же. — Арк. 176 зв.

[16] На початок 1931 р. були вже опубліковані ***20*** томів *«Большой Советской Энциклопедии»*, ***8*** - *«Малой Советской Энциклопедии»*, ***3*** - *«Энциклопедии государства и права»*, ***3*** - *«Малой сельскохозяйственной энциклопедии»*, ***однотомні*** - *«Литературная энциклопедия»* (М., 1930), *«Малая биологическая энциклопедия»* (М.; Л., 1924), *«Товарная энциклопедия»* (М., 1927), *«Финансовая энциклопедия»* (2-ге вид. – М.; Л., 1927) тощо.

[17] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 150.

[18] Скрипник М. УРЕ - то наша пролетарська зброя: Промова на засіданні Редбюра УРЕ з 4/XII-1930 р. // *Бюлетень УРЕ*. - 1931. - № 1. - Квітень. - Ст. 3, 5.

Очевидно, саме з огляду на «бойовий» та «марксо-ленінський» характер майбутнього видання звуженою й дещо специфічною виглядала його читацька аудиторія: *«Енциклопедія наша мусить бути розрахована лише на нового українського радянського пролетарського читача, на масовий радянський український пролетарський актив, що зростає бистрими темпами».* «Проблема читачівської бази, на мою думку, - зауважував нарком, - водночас і негайно ставить проблему про другу енциклопедію - про невеличку однотомну енциклопедіюдля широчезних працівних мас» [19].

Штучне обмеження кола читачів напівписьменною «пролетарською масою» або ж наближеною до неї за рівнем підготовки «новою радянською інтелігенцією» було нерозривно пов'язане із суттєвими змінами у реєстрі термінів планованої української й інших «радянських» енциклопедій, для яких характерними були своєрідна комуністична зашореність, надмірна ідеологізація, відмова від використання значних пластів загальнолюдського культурного надбання, свідоме замовчування численних тем, сюжетів, персоналій тощо.

Як наголошувалося у настановчій статті першого числа «Бюлетеня УРЕ»: «Самий реєстр наших енциклопедій зазнає таких змін, яких не знали колишні російські енциклопедії або сучасні енциклопедії капіталістичних країн. Ось у виданих томах «БСЭ» близько 40 % зовсім нових слів, що їх не знали колишні російські енциклопедії. *Натомість близько 60 % старих (брокгавзівських) слів, як виявилося, можна було викинути без ніякої шкоди для наукової вартости цієї енциклопедії.*

Ці 60 % слів утратили будь-яку цінність чи значення для нового читача, того радянського активіста, який не вбачить утрати, скажімо, богословських поняттів, слів про речі релігійного культу, біографічних статтей, присвячених великій кількості всяких володарів, князів світських і духовних тощо» [20] (виділення наше. - *М. Ф.*).

---

[19] Там же. — Ст. 7-8.

[20] *Завдання бюлетеню*: [Редакційна] // Бюлетень УРЕ. - 1931. - № 1. - Квітень. - Ст. 3.

Укладачі радянських енциклопедій мали на меті (а почасти й реалізували цей задум) замість *«великої кількості всяких володарів, князів світських і духовних»* подати іконостас «вождів і керівників пролетарського, робітничого руху», керманичів жовтневого перевороту 1917 р. і більшовицької партії, які, здавалось, вже назавжди канонізовані радянською пропагандою й навічно закарбовані на скрижалях історії. Проте вже початок 30-х років засвідчив, що сучасники (зокрема, й укладачі радянських енциклопедій) мали справу не з іконостасом, а лише з калейдоскопом, коли вчорашні «вожді» блискавично відходили у безвість, поступаючись місцем таким самим «каліфам на час». За цих загальновідомих обставин часів сталінського тоталітаризму перспективним виглядав лише один енциклопедичний проект - проект «Сталінської енциклопедії»...

Промова М.Скрипника на засіданні редбюро УРЕ 4 грудня 1930 р. значною мірою була даниною тогочасній ідеологічній кон'юнктурі. Проте були у ній і думки, що заслуговували на увагу, зокрема, щодо виокремлення у майбутньому виданні україніки: «Проблема україніки стоїть у циклі наук суспільних і природничих. Треба нам відповісти на цю потребу, треба розподілити так матеріял, щоб україніка мала достатню кількість тем, розроблених під марксівським кутом зору [...]». Нарком освіти наголошував: «... Треба мати на увазі, що наша енциклопедія мусить подати те, чого інша енциклопедія не може подати щодо україніки з історії і політики, з політичного, історичного й географічного матеріялу. Треба подати широко розгорнені географічні дані за всі місцевості й українські території. А з історії подати про всі події історичні, а, з другого боку, треба було б зачепити досить широко і географічний матеріял. У формі статті треба подати те, що має значний характер і визначає те чи те явище історії, але водночас цілковито можна й треба давати коротенькі повідомлення про осіб минувшини, щоб таким чином і цюю потребу задовольнити».

Однак найбільш небезпечним з точки зору московського центру виглядав такий пасаж з промови Скрипника: *«З минувшини історії, коли брати історичні часи, треба підкреслити те, що мало найбільше значення в економічному й*

політичному розвитку країн і, зокрема, підкреслюючи рухи поневолених народів і поневолених мас. Я думаю, що умови України вимагають від нас окремої уваги до історії визвольних рухів у колоніях і пригнічених народів. Це питання треба сконкретизувати в пляні роботи у відсотковому розподілі матеріялу, скільки, на що нам треба дати місця, в різних розмірах беручи»[21].

У 1930-1932 рр. відбувалося подальше структурування головної та відділівських редколегій видання, комплектувався штат редакторів та видавництва УРЕ, визначалося коло авторів статей. Заслугою головного редактора М.Скрипника було його прагнення залучити до підготовки енциклопедії найкращі інтелектуальні сили тогочасної радянської України, а також науковців РСФРР, окремих учених зі Східної Галичини та ін.

Серед них назвемо визначного українського географа, *«українського націоналіста-культурника»* (за його висловом), директора Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові, дійсного члена ВУАН *С. Л.Рудницького* (1877-1937), який із початку роботи редколегії УРЕ очолював у ній важливий відділ географії[22]. У листі академіка до сестри та шваґра у Прагу від 28 березня 1931 р. читаємо: *«Та найгірше придавила мене нова робота, яку на мене зложено. В нас приступлено до видавання великої Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії на не менче 40-45 лексиконових томів. Мене зроблено без мого старання редактором географічного відділу, що обійме 11 % матеріялу (до 5 томів) і кількасот мап. Можете собі уявити яке це навантаження, коли спогадаєте, як мало в нас тут дійсних географів! Дійсно не знаю, чи не впаду під тягарем цієї праці. Але взятись до неї мушу, бо нема нікого, дійсно нікого, хто міг*

---

[21] Скрипник М. УРЕ - то наша пролетарська зброя // *Бюлетень УРЕ.* - 1931. - № 1. - Квітень. - Ст. 5-6.

[22] Про нього див. докладніше: Рубльов О.С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // Репресоване краєзнавство: 20-30-ті роки / Редкол.: П.Т.Тронько (голова) та ін. - К., 1991. - С. 121-129; та ін.

би мене заступити. І треба таки показати світові, що й «хахли» щось путнього потрафлять зробити!» [23].

Академік С.Рудницький, висока кваліфікація і професіоналізм якого не викликали жодних сумнівів, був одним із найбільш фахових співробітників «УРЕ». Декларативний «націоналіст-культурник», він водночас зважено підходив до проблеми українізації географічних назв поза межами національної території: *«Українізувати географічні назви місцевостей, що положені поза суцільною українською етнографічною територією, можна тільки тоді, коли: 1) біля даної місцевости або й у ній самій живуть великі групи української людности, напр., «Саратів», 2) коли дотична географічна назва вже втерлася в укр[аїнську] письменність. Поза тим ми не маємо ніякого права українізувати великоруських чи білоруських геогр[афічних] назов. Їх треба так передавати, як їх вимовляють росіяни чи білорусини»*[24].

Зрозуміло, що при доборі виконавців для підготовки УРЕ поставало чимало специфічно «радянських» проблем, штучно створюваних республіканською адміністрацією. Давалася взнаки політична заангажованість партійно-державних керманичів УСРР, їхня специфічно-більшовицька «зашореність» (навіть найкращих з них, на кшталт М.Скрипника), внаслідок чого від підготовки енциклопедії було відлучено широкий загал позапартійної національної інтелігенції, табуйованої новою владою, яка свідомо робила ставку лише на вузьке коло новоспечених (і малокваліфікованих) «марксівських наукових сил».

Академік С.Рудницький був швидше винятком, оскільки відповідний тематичний напрям енциклопедії мав забезпечувати тодішній вітчизняний географ № 1. Натомість за історичний напрям в УРЕ відповідав не лідер української історіографії М.Грушевський, який саме тоді відчув неласку влади, і не його комуністичний «дублер», довголітній лідер

---

[23] Цит. за: Листи Степана Рудницького до Софії та Станислава Дністрянських (1926-1932) / Упоряд., вступна стаття та приміт. М. Мушинки. - Едмонтон, 1991. - С. 78.

[24] Цит. за: *Бюлетень УРЕ*. - 1931. - № 1. - Квітень. - Ст. 26 (прим. 1).

українських «істориків-марксистів» М.Яворський (опальний з січня 1930 р.), і навіть не лояльний до нової влади знаний дослідник Д.Багалій, а така невиразна (навіть у зеніті кар'єри) постать, як М.Рубач (1899-1980), котрий за рівнем кваліфікації і за світоглядом аж ніяк не відповідав цій посаді. Так само, як і серед осіб, які забезпечували літературознавчу проблематику майбутньої енциклопедії, було відсутнє прізвище визначного вітчизняного літературознавця академіка С.Єфремова, репресованого у сфабрикованій «справі СВУ». Аналогічні приклади можна наводити й по інших напрямах...

Цікаво, що в листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.Попова від 9 березня 1933 р. один з двох заступників головного редактора «УРЕ» А.Річицький (псевдонім А.Пісоцького, 1893-1934) серед найголовніших чинників затримки видання енциклопедії називав насамперед *«недостатність марксистських наукових кадрів, відсутність серед них такої наукової розгалуженості, якої вимагає надзвичайно диференційована енциклопедична робота, і надзвичайна переобтяженість цих кадрів, до якої іноді приєднується і небажання писати (!) для УРЕ»* [25].

На жаль, ця багатообіцяюча робота (1-й том «УРЕ», як зазначалося, планувалося видати у травні 1932 р.) завершилася нічим. За умов перманентних репресій проти представників вітчизняної інтелігенції, зокрема й співробітників енциклопедії (було репресовано не лише представників старої інтелігенції, а й нової, «марксо-ленінської» її генерації), та реалізації сталінської вказівки щодо припинення «українізації» стали висувати обвинувачення на адресу головного редактора «УРЕ» М.Скрипника у потуранні «націоналістичним елементам», протягуванні «націоналістичної контрабанди» у діяльності керованого ним наркомосу та в процесі підготовки енциклопедії. Як наслідок – здійснити видання не вдалося.

Втрачаючи грунт під ногами, учорашній нарком освіти України, а з лютого 1933 р. – заступник Голови РНК та голова Держплану УСРР (і все ще член політбюро ЦК КП(б)У), але вже опальний політик волів дистанціюватися від свого дітища.

---

[25] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6225, арк. 7.

Так, 28 квітня 1933 р. М.Скрипник звернувся з листом до голови ЦКК К.Сухомлина, в якому фактично визнавав власне безсилля та ініціював фронтальну перевірку («обстеження») «УРЕ» (він плекав надію, що таким чином зніме з себе принаймні частину фальшивих звинувачень?): «Стан УРЕ такий, що примушує мене звернутися до Вас з проханням провести спеціяльне обстеження його [...]. Стан фінансової роботи видавництва, як і стан редакційної роботи редакції, вимагають, на мою думку, уважної перевірки з боку ЦКК-РСІ. Глибока ревізія має виявити дійсний стан УРЕ, виявити окремих винуватців, намітити перевірених засобів для того, щоб оздоровити і забезпечити видавництво.

Без такої ревізії в УРЕ може статися повне загнивання, безперспективність, міщанські запідозрювання, спроби окремих осіб свою бездіяльність чи нездатність прикрити такими запідозрюваннями чи фальшивими зауваженнями, в усякому разі без такої поглибленої ревізії з боку ЦКК-РСІ не можна визначити дійсних перевірених шляхів і засобів, що забезпечили б видання Української Радянської Енциклопедії»[26]...

5 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання *«Про УРЕ»* і констатувало низьку продуктивність видавництва, марне витрачання державних коштів, *«засміченість апарату контрреволюційними елементами»*, внаслідок чого видавництво було *«фактично ширмою в руках цих елементів (Біленький, Бадан та ін.), які безконтрольно розпоряджалися його коштами»*. Водночас вказувалося на брак *«самої елементарної більшовицької пильності»* з боку головного редактора М.Скрипника, а його заступнику А.Річицькому, який «безпосередньо відповідав за редакційну роботу УРЕ», було оголошено сувору догану й знято з роботи[27]. Зацькований обвинуваченнями, які лунали з усіх сторін, 7 липня 1933 р. наклав на себе руки М.Скрипник. Після самогубства шквал критики на його адресу збільшився.

Показовою щодо цього була стаття зав. сектором науки КПВ ЦК КП(б)У М.Орлова (який, до речі, до середини червня

---

[26] Там же. — Арк. 16-16 зв.

[27] Там же. — Оп. 6, спр. 283, арк. 123.

1933 р. працював штатним редактором підвідділу точних наук УРЕ, отже, відповідав за підготовку видання), в котрій на основі аналізу «Бюлетенів УРЕ» безапеляційно наголошувалося: *«Потурання націоналістичним елементам, безвідповідальність, неприпустимо легковажне ставлення до надзвичайно важливої справи, невірні методологічні настанови - ось як виглядає характеристика редбюра УРЕ [...]. Керівництво Енциклопедії на чолі з головним редактором т. Скрипником та його заступниками Річицьким та Геттлером не забезпечило видання УРЕ, припустивши націоналістичні настанови в роботі [...]. Ухвалою ЦК старе керівництво знято з роботи. Треба, щоб нове керівництво забезпечило видання справді більшовицької Української Радянської Енциклопедії»* [28].

22 вересня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило розгорнуте рішення *«Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників»*, в якому, зокрема, йшлося: «ЦК КП(б)У констатує, що редбюро Української Радянської Енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву X з'їзду про видання Української Радянської Енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання.

Колишнє редбюро УРЕ виявило велике притуплення революційної пильності. Воно потурало яскравим націоналістичним тенденціям, неприпустимо довіряло шкідникам і контрреволюціонерам (Біленький, Бадан, Дятлів), допустило надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово-ворожими елементами.

Класові вороги, шкідники і контрреволюціонери великою мірою використали УРЕ як свою організаційну і фінансову базу. Захопивши керівні посади в видавництві і редакції (Біленький - зав. видавництва, Бадан - редактор словників, Дятлів - контрольна редакція), вони під видом авансування авторів словників фактично витратили чималі

---

[28] Орлов М. Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: *Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3* // Більшовик України. - 1933. - № 7/8. - С. 72.

кошти на фінансування ворожих елементів» (виділення наше. - *М.Ф.*).

У постанові наголошувалося: *«Відсутність з боку редбюра упертої більшовицької боротьби за виконання планів видання енциклопедії, саботаж одноначальності в роботі, неспроможність зосередити навколо УРЕ потрібне (кількісне й якісне) число фахівців (редакторів і авторів), неспроможність забезпечити фінансову й матеріяльну базу УРЕ – все це ще більше сприяло ворожим елементам провадити зрив роботи над виданням УРЕ. Ось чому майже за три роки не видано й навіть не здано до друку жодного тому енциклопедії, хоч і витрачено до 700 тис. крб. на цю справу».*

Як наслідок - було ухвалено змінити склад редколегії, яку очолив новий нарком освіти республіки В.Затонський, скорочено кількість томів - до 20, встановлено граничний термін завершення видання - до 1 січня 1939 р. Водночас директивно визначалося, що матеріалу з української історії, економіки, літератури, географії тощо в цій *«українській»* енциклопедії відводиться лише *35-40 %*, решта ж обсягу мала охоплювати орієнтовно всі поняття, вміщені у «МСЭ», та додатковий потрібний матеріал з «БСЭ» [29].

Заключним акордом «справи УРЕ» прозвучало рішення політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р., в якому йшлося: *«В зв'язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, на рік припинити роботу по випуску підготовлених томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомосу»*[30].

Хоча ця ухвала про людське око залишала ймовірність повернення у перспективі до видання «Української Радянської Енциклопедії» (принаймні був визначений навіть термін - *через рік*), наскільки нам відомо, даний проект канув у безвість і був похований, здавалося, назавжди.

Яка ж доля спіткала вже підготовлений матеріал?

---

[29] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 285, арк. 67-68.
[30] Там же. — Спр. 341, арк. 84.

Існують дві апокрифічні версії долі першого тому «УРЕ». Згідно з однією з них, його надрукували невеликим тиражем і розіслали «по начальству» – вищому партійно-радянському керівництву на апробацію. Невдовзі цей обмежений наклад пішов «під ніж». За іншою версією, був надрукований увесь тираж першого тому, який розіслали передплатникам – установам, бібліотекам і фізичним особам. Через якийсь час його – за передплатними абонентами – примусово вилучили і також знищили. Принаймні на сьогодні не вдалося виявити жодного примірника першого тому скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії».

Минуло десятиріччя, перш ніж було зроблено наступну спробу видати «УРЕ». 1944 р. за постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У *«Про видання Української Радянської Енциклопедії»* вдруге розпочалася її підготовка, яка раптово (в атмосфері чергових сталінських гонінь проти «українського буржуазного націоналізму») припинилася у 1948 р.

Вдалою виявилася лише третя спроба: 1957 р. засновано *Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії* під керівництвом академіка АН УРСР М.Бажана, зусиллями якої (та понад тисячі авторів) «УРЕ» у 17 томах була підготовлена і опублікована у 1959-1965 рр.

У той же час історія першого проекту підготовки й видання «Української Радянської Енциклопедії» й досі залишається маловідомою сторінкою минулого...

І.Логінова

НАУКОВИЙ ДОРОБОК І.ГУРЖІЯ З ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНО—ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У процесі становлення і дальшого розвитку демократичної держави, зміцнення її авторитету, а також формування самосвідомості і справжнього патріотизму її народу одне з перших місць займає історія, що "з фольклористикою та етнографією наповнює змістом поняття "національний дух" і визначає структуру національних